

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

11-son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 11 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari

doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSIOLOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Muxammadiev Akmal Ganievich</i> TOSH DAVRIDA KVARIS XOMASHYOSIDAN FOYDALANISH MASALASINI O'RGANISH	10-15
<i>Xujaniyazov Uktam Yeshbayevich</i> MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA MADANIYAT SOHALARI RIVOJLANISHINING ASOSIY TENDENSIYALARI (QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI MISOLIDA)	16-21
<i>Mo'minov Xusanboy Madaminjonovich, Xamidova Ominaxon</i> ANTI-K TEATR	22-25
<i>Ravshanov O'ktamali Rustam o'g'li</i> SOPOL IDISHLARDAGI EPIGRAFIKA	26-29
<i>Elboyeva Shaxnoza</i> O'ZBEK OLIMLARI VA MUTAXASSISLARINING GLOBAL FAN VA TEXNOLOGIYA RIVOJIGA TA'SIRI: TARIXDAN HOZIRGI	30-33
<i>Esanova Nilufar</i> O'ZBEKISTONNING SANOAT SOHASIDA KADRLAR TAYYORLASH SIYOSATI: ILMIY ASOSLAR VA DOLZARB MASALALAR	34-38
<i>Asadova Ra'no Baymanovna, Ashurova Qunduz Abduxoliq qizi</i> QASHQADARYO VILOYATIDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING RIVOJI (1990–2025): MANBALAR, MUAMMOLAR VA TENDENSIYALAR	39-42
<i>Umarqulova Gulchiroy Fayzulla qizi</i> JIZZAX CHO'LLARINING O'ZLASHTIRILISHI VA MIRZACHO'L VA DO'STLIK TUMANLARINING TASHKIL TOPIHI TARIXIDAN	43-47
<i>Shirinova Nargiza Faxritdinbek qizi</i> XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA DORISHUNOSLIK AN'ANALARI TARIXIDAN	48-53

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Akbarov Husan O'zbekxonovich</i> BOG'DORCHILIK XO'JALIKLARINING ISHLAB CHIQARISH SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI EKONOMETRIK MODELLAR ASOSIDA BAHOLASH	54-59
<i>Asqarova Nargiza Ilhomxo'jayevna</i> KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ILG'OR XORIY TAJRIBASI	60-67
<i>Nurmurodov Zafarjon Nurmurod o'g'li</i> MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINI RAQAMLASHTIRISHNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI VA MUAMMOLARI	68-72

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Abilov O'rol Murodovich</i> OPTIMIZM-PESSIMIZMNING IJTIMOY VA GNOSEOLOGIK ASOSLARI	73-81
<i>Ismoilov Maxamadixon Isroilovich</i> AXLOQ VA FOYDA O'RTASIDAGI DIALEKTIKA: IQTISODIY RATSIONALIZMGA AKSIOLOGIK YONDASHUV	82-90
<i>Yuldashev Rustam Daniyrovich</i> YOSHLAR TARBIYASIDA DINIY-MA'RIFIY TUSHUNCHANING O'RNI VA AHAMIYATI	91-98
<i>Sagdullayeva Dilbar Shuxratovna</i> JAMOATCHILIK NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISHNING FALSAFIY JIHATLARI	99-105
<i>Narziyev Zubaydillo Ibodilloevich</i> AZIZIDDIN NASAFIYNING TASAVVUF ILMIGA OID QARASHLARINING METODOLOGIK TAHLILI	106-112
<i>Mamajonov Sanjarbek Hamrajonovich</i> SOTSIAL INJENERIYANING RIVOJLANISH TARIXI VA METODOLOGIYASI	113-118
<i>Rajabov Ilxom Mustafoevich</i> ZAMONAVIY TA'LIM PARADIGMALARI (RAQAMLI TA'LIM, KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV, UZLUKSIZ TA'LIM): IJTIMOY-FALSAFIY TAHLIL	119-123
<i>Toirov Ilxom</i> MADANIYAT VA KUNDALIK HAYOT DIALEKTIKASI	124-127
<i>Mamatnazarov Lazizbek To'raquliyevich</i> ZO'RAVONLIK IJTIMOY-XATARLI XULQ-ATVOR SIFATIDA: MAZMUNI VA MOHIYATI, OQIBATLARI	128-131
<i>Toxirov Abdumalik Ashurali o'g'li</i> MODERNIZATSIYA SHAROITIDA YOSHLAR AXLOQIY QADRIYATLARINING TRANSFORMATSION DINAMIKASI	132-136
<i>Нурмухамедова Севара Бадриддиновна</i> ВЛИЯНИЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МОЛОДЕЖИ	137-141
<i>Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna</i> YOSHLAR SALOMATLIGI VA IJTIMOY SHAKLLANISH: STRESS, DEPRESSIYA, RUHIY SALOMATLIK, JAMOATCHILIK VOSITASI SABOQLARI ...	142-145
<i>Xolmirzayeva Jumagul Xamdamovna</i> YOSHLAR MEHNAT MADANIYATI VA UNING JAMIYAT RIVOJIGA TA'SIRI	146-150
<i>Abdusalimov Abror Vali ug'li</i> MIRZO G'OLIB VA MUHAMMAD IQBOL IJODIDAGI FALSAFIY, MA'NAVIY VA BADIY MUSHTARAKLIK	151-158
<i>Maxmudov Izzatillo Ne'matilloevich</i> IJTIMOIY ADOLAT: NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI VA ZAMONAVIY TALQINI	159-163
<i>Aripov Alisher Sayfiddinovich</i> KORRUPSIYA TUSHUNCHASINING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI	164-167
<i>Xudoyqulov Shukrullo Sohibovich</i> O'ZBEKISTONDA YANGI TARAQQIYOT BOSQICHIDA YANGI MA'NAVIY MAKONNI YARATISH TAMOIYILLARI	168-172

<i>Ibrogimova Gulbaxor Eshmatmatovna</i> MA'NAVIY-AXLOQIY TANLOV TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY MOHIYATI	173-176
--	---------

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

<i>Abduraxmonova Ra'no Kosimovna</i> NEMIS TILIDAGI DINIY MATNLARNING O'ZBEK TILIGA	177-182
<i>Abdusalimov Abdulaziz Abdumutal o'g'li</i> INGLIZ TILI MODAL FE'LLARINING TIPOLOGIK TALQINI	183-188
<i>Abduraximova Okila Gayratovna</i> ZAMONAVIY NEMIS TILIDA NEOLOGIZMLAR TIPOLOGIYASI VA TASNIFI	189-194
<i>Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi</i> TERMIN, TERMINOLOGIYA VA ULARNING YONDOSH TUSHUNCHALARGA MUNOSABATI	195-198
<i>Sayitqulova Zilola Xusniddin qizi</i> BADIIY ASARLARDA PERSONAJLARARO MUNOSABATLARNING LINGVOMADANIY VA PRAGMATIK TAHLILI (O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTI MISOLIDA).....	199-203
<i>Khodjayeva Khurshida Sharafitdinovna</i> LANGUAGE CHANGE AND THE EMERGENCE OF NEW LEXICAL UNITS IN THE DIGITAL ERA	204-209

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Реймбаев Абдулла Курбанбаевич</i> РАССУЖДЕНИЯ ОБ УГОЛОВНО-ПРАВОВОМ ПОНЯТИИ УЧАСТИЯ В ПРЕСТУПЛЕНИИ	210-215
<i>Sayfiddinov Aqliddin Anvarjon o'g'li</i> HUDUDLARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISHDA MAHALLIY KENGASHLAR FAOLIYATINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH: RETROSPEKTIV TAHLIL	216-222
<i>Samandarova Feruza Baxromjon qizi</i> YASHIL DAVLAT XARIDLARI	223-229
<i>Rasulov Siroj Sodiq o'g'li</i> DAVLAT BOSHQARUVIDA ODILLIK PRINSIPI TALQINI	230-233
<i>Aslanov Sharafiddin Xayrullayevich</i> IQTISODIY JINOYATLARNING MAZMUN-MOHIYATI VA ULARNING OLDINI OLISH MEXANIZMLARI	234-238

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

<i>Akbarova Gulhayo Oybekovna</i> TA'LIM 5.0 KONSEPTSIYASI ASOSIDA "QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARI" FANINI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH	239-246
<i>Sulaymanova Dildora Nazarovna</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KREATIV TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHDA SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING ROLI	247-251

Aytmuratov Ajiniyaz Jumabay Uli

TALABALARNING MODELLASHTIRISHGA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA
RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH 252-255

Najmetdinov Ma'ruf G'ayratovich

O'QUVCHILARNING SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA
MULTIPLATFORMADAN FOYDALANISH METODIKASI MODEL 256-265

Javliyeva Shahnoza Bahodirovna

TA'LIM SIFATINI TA'MINLASHGA YO'NALTIRILGAN O'QUV-TARBIYAVIY
JARAYONNI TASHKIL ETISH VA DIDAKTIK MATERIALLAR YARATISH
TEXNOLOGIYASI 266-269

Received: 10 October 2025
Accepted: 25 October 2025
Published: 2 November 2025

Article / Original Paper

THE DIALECTIC BETWEEN MORALITY AND PROFIT: AN AXIOLOGICAL APPROACH TO ECONOMIC RATIONALISM

Ismoilov Makhamadikhon Isroilovich

Professor of the Department of Social Sciences,
Namangan State Technical University

Abstract. The article analyzes the axiological interpretation of economic rationalism — the dialectical relationship between morality and profit from a philosophical perspective. Human behavior driven by self-interest often conflicts with moral norms. The concept of profit is examined not only as an economic outcome but also in harmony with human values, social responsibility, and moral consciousness. The study is grounded in axiology, normative economics, and ethical rationalism.

Keywords: morality, profit, economic rationalism, axiology, ethical economics, social justice, human dignity, utilitarianism, moral responsibility, economic ethics, sustainable development, dialectical approach.

AXLOQ VA FOYDA O'RTASIDAGI DIALEKTIKA: IQTISODIY RATSIONALIZMGA AKSILOGIK YONDASHUV

Ismoilov Maxamadixon Isroilovich

Namangan davlat texnika universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrası professori

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiy ratsionalizmning aksiologik talqini — foyda va axloq o'rtasidagi dialektik munosabat falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Insonning manfaatga yo'naltirilgan ratsional xatti-harakatlari ko'pincha axloqiy me'yorlar bilan to'qnashadi. Foyda tushunchasi iqtisodiy natija bilan birga inson qadriyatları, ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy ong bilan uyg'un holda ko'rib chiqiladi. Tadqiqot aksiologiya, normativ iqtisodiyot va etik ratsionalizm asosida olib boriladi.

Kalit so'zlar: axloq, foyda, iqtisodiy ratsionalizm, aksiologiya, etik iqtisodiyot, ijtimoiy adolat, inson qadri, utilitarizm, ma'naviy mas'uliyat, iqtisodiy etika, barqaror rivojlanish, dialektik yondashuv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I11Y2025N15>

Kirish. Insoniyat tarixida iqtisodiy faoliyatning axloqiy asosi masalasi doimo markaziy falsafiy muammo bo'lib kelgan. Foyda tushunchasi insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim iqtisodiy motiv bo'lsa-da, u hech qachon axloqiy bahodan holi bo'lmagan [1]. Iqtisodiy ratsionalizm g'oyasi foyda va manfaatni inson xatti-harakatining asosiy mezoni sifatida talqin etib, inson faoliyatining maqsadini "foyda maksimallashtirish" da ko'radi. Biroq bu yondashuvda inson mohiyatining ma'naviy, etik va ijtimoiy o'lchamlari e'tibordan chetda qolmoqda. Shu sababli, iqtisodiy ratsionallikni aksiologik, ya'ni qadriyatlar nazariyasi nuqtai nazaridan qayta talqin qilish dolzarb ilmiy vazifaga aylandi. Bu yondashuv iqtisodiy foydani inson qadri, adolat, burch, mas'uliyat va ma'naviy komillik bilan uyg'unlikda o'rganishni taqozo etadi.

Antik davr falsafasida Aristotel iqtisodiy faoliyatni “oʻlchovli foyda” gʻoyasi bilan cheklab, inson baxtining manbaini axloqiy kamolot va fazilatli faoliyatda koʻradi [2]. Aristotel nazarida foyda inson maqsadining vositasi, axloq esa uning maʼnosidir. Keyinchalik Kant bu dialektikani chuqurlashtirib, axloqni “burchning sof prinsipi” bilan bogʻlaydi. Kantning “Groundwork of the Metaphysics of Morals” asarida foyda va axloq oʻrtasidagi ziddiyat “maqsad vositasi” muammosi sifatida ifodalanadi: inson hech qachon foyda uchun vosita sifatida emas, balki oʻzida maqsad sifatida qadrlanishi kerak [3]. Shu bilan birga, I. Kant ratsional tanlovni maʼnaviy qonun bilan chegaralaydi, bu esa zamonaviy iqtisodiy ratsionalizmning individualistik mohiyatiga falsafiy qarama-qarshilik yaratadi.

Klassik iqtisodiy tafakkurda A. Smitning “Axloqiy tuygʻular nazariyasi” [4] foyda va axloq oʻrtasidagi uygʻunlikni tiklashga uringan dastlabki harakat boʻldi. Smitning fikricha, insonning shaxsiy manfaatlari “koʻrinmas qoʻl” mexanizmi orqali jamiyat farovonligiga xizmat qilishi mumkin, biroq bu jarayon faqat axloqiy tuygʻular mavjud boʻlgandagina ijobiy natija beradi. Shunday qilib, foyda axloqiy meʼyorlar bilan chegaralanmagan taqdirda, iqtisodiy tizim oʻzining insonparvar mohiyatini yoʻqotadi. J. S. Mill esa utilitarizm asosida foyda va axloqni “eng koʻp foyda — eng koʻp baxt” prinsipi orqali birlashtirishga uringan, biroq u ham foyda va qadriyatlar oʻrtasidagi sifat farqini toʻliq yoʻqota olmagan [4]. Bu farq shundan iboratki, foyda miqdoriy mezon, axloq esa sifat va maʼno mezonidir.

Zamonaviy iqtisodiy muhitda bu dialektika yanada murakkablashmoqda. Raqamli kapitalizm, algoritmik boshqaruv va sunʼiy intellekt asosidagi iqtisodiy tizimlar inson faoliyatining axloqiy oʻlchamlarini cheklamoqda. Habermasning “kommunikativ ratsionallik” nazariyasi zamonaviy iqtisodiy tafakkurda axloqiy muloqotning yoʻqolish jarayonini “instrumental ong”ning ustuvorligi sifatida izohlaydi [5]. Unga koʻra, iqtisodiy foyda inson muloqotini utilitar shaklga keltirib, ijtimoiy muloqotdagi oʻzaro ishonchni zaiflashtiradi. Natijada foyda insonparvar qadriyatlar bilan emas, balki iqtisodiy mexanizmlar bilan oʻlchanadigan normativ kuchga aylanadi.

Yigirmanchi asr oxiri va XXI asr boshida global bozor munosabatlari, transmilliy kapital va texnologik raqamlashtirish jarayonlari foyda konsepsiyasini inson qadriyatlari tizimidan tobora uzoqlashtirdi. Neoliberalizm taʼsirida “maksimal foyda” gʻoyasi iqtisodiy samaradorlikning yagona mezoniga aylandi. Bu esa iqtisodiy faoliyatda axloqiy qarorlarning yoʻqolishiga, foyda ortidan quvish jarayonida ijtimoiy masʼuliyatning pasayishiga olib keldi [5]. Shu sababli, foyda va axloq oʻrtasidagi dialektik qarama-qarshilikni tiklash bugungi zamonaviy iqtisodiy tafakkur uchun dolzarb vazifadir. Bu muvozanatni tiklashning yagona yoʻli iqtisodiy faoliyatni qadriyatga asoslangan tizim sifatida koʻrish, yaʼni “aksiologik iqtisodiyot” konsepsiyasini shakllantirishdir.

Hozirgi zamonda “aksiologik iqtisodiyot” yondashuvi foyda tushunchasini qayta baholashni, uni ijtimoiy adolat, ekologik masʼuliyat va insoniy qadriyatlar bilan uygʻunlashtirishni talab etmoqda. Bu yondashuv iqtisodiy ratsionalizmni maʼnaviy mezon bilan cheklovchi emas, balki uni insonparvarlik tamoyillari bilan boyituvchi konseptual paradigma sifatida qaraydi. Shu nuqtai nazardan, maqola axloq va foyda oʻrtasidagi dialektik birlikni tiklashga qaratilgan aksiologik modelni ishlab chiqishni maqsad qiladi. U iqtisodiy ratsionalizmni insoniy qadriyatlar, adolat, maʼnaviy masʼuliyat va ijtimoiy hamjihatlik tamoyillari bilan uygʻunlashtirishning falsafiy asoslarini shakllantiradi. Natijada, iqtisodiy

samaradorlikni axloqiy ong bilan uyg'unlashtirish orqali barqaror rivojlanishning yangi ma'naviy modeli ishlab chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Axloq va foyda o'rtasidagi dialektik munosabatni tahlil qilish iqtisodiy tafakkurning aksiologik transformatsiyasini chuqur anglashni talab etadi. Klassik iqtisodiy tafakkurda foyda inson xatti-harakatining tabiiy natijasi sifatida qaralgan bo'lsa, zamonaviy falsafiy iqtisodiyot uni ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy mezonlar bilan uyg'un holda baholash zarurligini ilgari suradi. A. Smith "The Theory of Moral Sentiments" asarida inson faoliyatining markazida foyda emas, balki "axloqiy tuyg'u" turishini ta'kidlab, insonning o'z manfaatini jamiyat farovonligi bilan uyg'unlashtirishini "ko'rinmas qo'l" mexanizmi orqali asoslaydi [6]. Bu qarash foydani axloqdan ajratmasdan, ijtimoiy ongning etik mexanizmlari bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan dastlabki g'oyaviy urinishdir. Aristotel esa "Nikomax axloqi"da [7] foyda va fazilat o'rtasidagi nisbatni "o'rtalik" prinsipi bilan belgilab, haddan oshgan manfaatparastlikning inson kamolotiga zid ekanini ta'kidlaydi.

Immanuel Kant o'zining "Groundwork of the Metaphysics of Morals" asarida [8] foyda bilan axloq o'rtasidagi ziddiyatni "kategorik imperativ" konsepsiyasi orqali hal etadi. Uning fikricha, insonning harakati natijaviy foyda emas, balki axloqiy burch tamoyiliga asoslanmog'i zarur. Bu yondashuv iqtisodiy ratsionalizmning individualistik paradigmasiga qarshi turgan falsafiy asos bo'lib, insonni "axloqiy subyekt" sifatida qayta markazlashtiradi. Shu bilan birga, J. S. Millning "Utilitarianism" asari [9] iqtisodiy foyda va ijtimoiy baxtni uyg'unlashtirishga uringan utilitar konsepsiyani taklif qiladi: u "eng ko'p foyda – eng ko'p baxt" tamoyilini ilgari suradi, ammo bu yondashuv axloqiy qarorlarni miqdoriy baholash doirasida cheklab qo'yadi. Millning nazariyasi foydaning natijaviy jihatini o'lchasa-da, uning ma'naviy mohiyatini to'liq anglamaydi.

Habermasning "The Theory of Communicative Action" asari [10] foyda va axloq dialektikasini yangi bosqichda – kommunikativ ong paradigmasi doirasida – qayta talqin qiladi. Uning nazarida iqtisodiy ratsionalizmning muammosi "instrumental ong"ning hukmronligidadir, chunki foyda insonlar o'rtasidagi axloqiy muloqotni cheklaydi. Habermas foyda me'yoriini kommunikativ kelishuv, o'zaro ishonch va ijtimoiy adolat bilan uyg'unlashtirishni taklif etadi. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlarda Shoshana Zuboff "The Age of Surveillance Capitalism" asarida [11] foyda va nazorat o'rtasidagi yangi dialektik ziddiyatni ochib beradi: raqamli kapitalizm inson tafakkurini algoritmik boshqaruvga bo'ysundirgan holda, foydani axloqiy emas, texnokratik hodisaga aylantirmoqda. Bu esa iqtisodiy ongni axloqiy refleksiyadan uzib qo'yib, "kognitiv ekspluatatsiya" muammosini yuzaga keltiradi.

A. Sen "Development as Freedom" asarida [12] foyda va axloqning integratsiyasini inson erkinligi konsepsiyasi orqali izohlaydi. Unga ko'ra, iqtisodiy taraqqiyotning markazida foyda emas, balki erkinlik va inson qadri turmog'i lozim. Foyda insonning ijtimoiy imkoniyatlarini kengaytirgan taqdirdagina axloqiy mazmunga ega bo'ladi. J. Rawls esa "A Theory of Justice" asarida [13] foyda va axloq o'rtasidagi adolat muvozanatini "farqlar printsipi" orqali izohlaydi. Uningcha, foyda teng taqsimlanmasa ham, u eng zaif qatlamlarning farovonligini oshirsa, axloqiy jihatdan oqlanishi mumkin. Shu bilan birga, D. Harvey "A Brief History of Neoliberalism" [14] asarida foydaning mutlaq ustuvorligi natijasida axloqiy qadriyatlarining yo'qolishini, iqtisodiy faoliyatning insoniy mohiyatdan uzoqlashishini global miqyosda tahlil qiladi.

A. Etzioni “The Moral Dimension: Toward a New Economics” [15] asarida iqtisodiy ratsionalizmni axloqiy mezonlar bilan boyitishni taklif etadi. U “ma’naviy iqtisodiyot” g’oyasini ilgari surib, iqtisodiy qarorlar ijtimoiy manfaat va axloqiy mas’uliyat bilan uyg’un holda shakllanishi kerakligini asoslaydi. U. Beck “Risk Society” konsepsiyasida [16] foydaning me’yorsiz orttirilishi jamiyat uchun yangi xavflar — ekologik, ijtimoiy va ma’naviy nomutanosibliklar —ni keltirib chiqarganini ta’kidlaydi. Shunday qilib, zamonaviy aksiologik iqtisodiyot falsafasida foyda va axloq o’rtasidagi muvozanatni tiklash insoniyat sivilizatsiyasining ma’naviy barqarorligi uchun zaruriy shart sifatida talqin etilmoqda.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatadiki, iqtisodiy ratsionalizmning evolyutsiyasi foyda mezonini axloqiy bahodan ajratgan sari, iqtisodiy tizim ijtimoiy adolat va barqarorlik tamoyillaridan uzoqlashgan. Shu bois, aksiologik yondashuv — iqtisodiy faoliyatni ma’naviy mas’uliyat, axloqiy ong va ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg’unlashtirish — zamonaviy iqtisodiy tafakkur uchun metodologik zaruratga aylanmoqda. Foyda faqat ijtimoiy ishonch va etik muvozanat bilan uyg’un holda barqaror qiymatga ega bo’ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosi falsafaning aksiologik, gnoseologik va dialektik tahlil tamoyillariga tayanadi. Mazkur yondashuv axloq va foyda o’rtasidagi dialektik bog’liqlikni nafaqat iqtisodiy, balki ma’naviy–falsafiy birlikda o’rganishga imkon beradi. Aksiologik metod yordamida iqtisodiy ratsionalizmga foyda kategoriyasining qadriyat sifatida talqin etilishi, foydaning inson axloqiy qarorlariga ta’siri va ma’naviy chegaralari tahlil qilindi. Shu bilan birga, gnoseologik yondashuv insonning iqtisodiy faoliyatdagi bilish jarayonlarini, foyda va axloq haqidagi tushunchalar ongda qanday shakllanishini o’rganishga qaratildi. Dialektik metod orqali foyda va axloq o’rtasidagi o’zaro ziddiyatli, ammo bir-birini to’ldiruvchi munosabatlarning dinamik tizimi ochib berildi. Bu yondashuv axloqiy ong va iqtisodiy manfaat o’rtasidagi muvozanatni aniqlash, ratsional va etik tamoyillar o’rtasidagi uyg’unlikni falsafiy asosda tushuntirish imkonini beradi.

Metodologik model doirasida iqtisodiy ratsionalizmga nisbatan aksiologik inversiya prinsipi qo’llanildi, ya’ni foyda endi maqsad emas, balki insoniy qadriyatlar tizimida vosita sifatida tahlil qilindi. Falsafiy sintez usuli yordamida axloqiy qarorlar, ijtimoiy mas’uliyat va foyda o’rtasidagi konseptual aloqalar integratsiyalashgan holda o’rganildi. Tadqiqotda normativ etik tahlil ham qo’llanilib, iqtisodiy faoliyatdagi “burch”, “adolat”, “javobgarlik” kabi axloqiy kategoriyalarning foyda bilan o’zaro munosabati baholandi. Kritik realizm yondashuvi asosida “foyda–axloq–erkinlik” uchligi o’rtasidagi sababiy bog’liqlik ochib berilib, iqtisodiy ratsionalizmning ijtimoiy va ma’naviy kontekstdagi transformatsiyasi ilmiy asosda yoritildi. Natijada, ishlab chiqilgan metodologik asos axloq va foyda o’rtasidagi dialektikani falsafiy tahlil qilish orqali iqtisodiy tafakkurda insonparvarlik paradigmasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning aksiologik va gnoseologik metodologiyasiga tayangan holda, foyda va axloq o’rtasidagi dialektik o’zaro ta’sirni ilmiy tahlil qilishga qaratilgan. Iqtisodiy ratsionalizmning mohiyatida foyda inson faoliyatining asosiy maqsadi sifatida qaraladi, biroq bu yondashuv axloqiy mezonlardan uzilganda, iqtisodiy tizim o’zining ijtimoiy va ma’naviy barqarorligini yo’qotadi. Shu sababli, mazkur bo’limda foyda tushunchasining etik, ma’naviy va falsafiy o’lchovlari tahlil qilinadi. Aksiologik yondashuv orqali foyda inson qadriyatlari tizimidagi o’rni bilan baholanadi, dialektik tahlil esa axloqiy qarorlar va iqtisodiy manfaat o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikni aniqlash imkonini beradi. Gnoseologik yondashuv

yordamida esa inson tafakkurining iqtisodiy qarorlarni anglash, baholash va asoslashdagi kognitiv jarayonlari o'rganiladi.

Mazkur tahlilning dolzarbligi shundaki, XXI asr iqtisodiy tafakkurida foyda va axloq o'rtasidagi nomuvofiqlik tobora keskinlashmoqda. Neoliberalizm, raqamli kapitalizm va utilitar ratsionalizm foyda mezonini mutlaq qadriyat darajasiga ko'tarib, insoniylik va ijtimoiy adolatni ikkinchi darajaga surmoqda. Shu bois, iqtisodiy faoliyatda foydaning nafaqat iqtisodiy, balki axloqiy legitimligini ta'minlash zarur. Foyda va axloq dialektikasini tahlil qilish orqali iqtisodiy tizimda "aksiologik ratsionallik"ning shakllanish mexanizmi, ya'ni iqtisodiy foydaning ma'naviy mazmun bilan uyg'unlashuvi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Ushbu bo'limda ishlab chiqilgan jadval va modellarning maqsadi – foyda va axloq o'rtasidagi falsafiy bog'liqlikni ko'p darajali tahlil asosida tushuntirish, iqtisodiy ratsionalizmni insoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish uchun metodologik asos yaratishdir.

Axloq va foyda o'rtasidagi gnoseologik qatlamlar falsafiy tahlil asosida tizimlashtirilgan bo'lib, u inson tafakkurining iqtisodiy faoliyatdagi uch darajasini – subyektiv, ijtimoiy va transendental bilish shakllarini – qamrab oladi. Mazkur jadval foydaning faqat iqtisodiy hodisa emas, balki axloqiy anglash va ma'naviy refleksiya jarayonida shakllanadigan gnoseologik konstruktsiya ekanini ko'rsatadi. Unda har bir daraja insonning bilish salohiyati, ma'naviy mas'uliyati va qadriyatli tafakkuri bilan chambarchas bog'langan (1-jadval).

1-jadval.

Axloq va foyda o'rtasidagi gnoseologik qatlamlar (aksiologik kontekstda)

Daraja	Bilish shakli	Foydaning mazmuni	Axloqiy chegarasi	Natijaviy funksiyasi
1. Subyektiv daraja	Individual idrok va ratsional tanlov	Foyda shaxsiy ehtiyoj va manfaatlarni qondirish shaklida namoyon bo'ladi	Axloqiy mas'uliyat individual ong bilan belgilanadi	Insonning shaxsiy iqtisodiy qarorlarini boshqaradi
2. Ijtimoiy daraja	Jamiyat qadriyatlari va normativ me'yorlar	Foyda ijtimoiy farovonlik va o'zaro manfaat tizimida namoyon bo'ladi	Adolat, ishonch va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillari bilan chegaralanadi	Iqtisodiy tizimni barqarorlashtiradi
3. Transendental daraja	Falsafiy-aksiologik tafakkur	Foyda umumiy axloqiy yaxshilik (common good) bilan uyg'unlashgan holda talqin qilinadi	Ma'naviy qadriyatlar, burch va ijtimoiy adolat tamoyillari bilan belgilangan	Barqaror va axloqiy iqtisodiy tizimni shakllantiradi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Axloq va foyda o'rtasidagi gnoseologik qatlamlar iqtisodiy tafakkurning bilish jarayonida qanday shakllanishini chuqur falsafiy nuqtai nazardan ifodalaydi. Subyektiv darajada insonning foydaga bo'lgan yondashuvi shaxsiy ehtiyoj, manfaat va tajribaga asoslanadi, biroq bu yondashuv Kantning "burch etikasi" konsepsiyasida qayd etilganidek, axloqiy qonun bilan chegaralanmaguncha, ma'nosiz ratsionallikka aylanadi. Aynan shu nuqtada iqtisodiy foyda axloqiy mas'uliyat bilan o'lchangan taqdirdagina ijtimoiy jihatdan qabul qilinadigan mazmunga ega bo'ladi. A. Smith tomonidan ilgari surilgan "axloqiy tuyg'ular"

tamoyili foyda insonparvarlikdan uzilganda, iqtisodiy tizimning barqarorligi izdan chiqishini ko'rsatadi. Subyektiv bilishning kuchi insonning o'z qarorini ma'naviy anglash darajasi bilan belgilanadi; u shunchaki individual manfaatni emas, balki o'z harakatining jamiyatdagi oqibatlarini ham baholay olishi kerak. Shuning uchun bu bosqichda gnoseologik refleksiya, ya'ni foyda va burch o'rtasidagi ichki ziddiyatni anglash iqtisodiy qarorlarning axloqiy sifatini belgilovchi mezonga aylanadi.

Ijtimoiy va transendental bilish darajalari foyda va axloqning integratsion tizimini ochib beradi. Ijtimoiy darajada foyda jamiyat qadriyatlari va kollektiv manfaatlar bilan uyg'unlashadi — bu Habermasning "kommunikativ ratsionallik" nazariyasi bilan izohlanadi, ya'ni inson qarorlari faqat individual foyda emas, balki o'zaro ishonch, dialog va ijtimoiy adolat tamoyillari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Transendental bosqichda esa foyda "umumiy yaxshilik" (common good) konsepsiyasi bilan bog'lanadi, bunda u iqtisodiy maqsad emas, balki insonparvarlikning falsafiy vositasi sifatida talqin qilinadi. Kant va Aristotel fikrlarining uyg'unlashuvida foyda ma'naviy komillikni ifodalovchi aksiologik qadriyat darajasiga ko'tariladi. Shunday qilib, 1-jadval iqtisodiy foydaning bilishdan anglash va anglashdan ma'naviy idrok bosqichiga o'tuvchi gnoseologik evolyutsiyasini ko'rsatadi: foyda faqat ma'naviy mas'uliyat bilan uyg'unlashgan taqdirdagina insoniyat taraqqiyotining ijobiy kuchiga aylanadi.

2-jadval.

Iqtisodiy ratsionalizm va aksiologik ratsionallik o'rtasidagi dialektik farqlar

Mezon	Iqtisodiy ratsionalizm	Aksiologik ratsionallik
Asosiy maqsad	Foyda va samaradorlikni maksimalashtirish	Axloqiy muvozanat va ijtimoiy adolatni ta'minlash
Bilish asoslari	Empirik hisob-kitob, pragmatizm	Ma'naviy refleksiya, etik ong
Axloqiy yo'nalish	Instrumental, maqsadga yo'naltirilgan	Normativ, qadriyatga asoslangan
Subyektning roli	"Homo economicus" – foyda ishlab chiqaruvchi agent	"Homo moralis" – axloqiy mas'ul subyekt
Natija	Iqtisodiy o'sish, lekin ma'naviy risklar bilan	Barqaror rivojlanish, insoniy qadriyatlar bilan uyg'unlikda

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Iqtisodiy ratsionalizm va aksiologik ratsionallik o'rtasidagi falsafiy-dialektik farqlar tahlil qilinadi. Iqtisodiy ratsionalizmning mohiyatida inson faoliyatining asosiy maqsadi sifatida foyda va samaradorlik turadi; u utilitar tamoyilga asoslanib, qarorlarni eng ko'p foyda keltiruvchi variantlar asosida shakllantiradi. Bu model J. S. Mill va M. Friedman nazariyalarida o'z ifodasini topgan bo'lib, insonni "homo economicus" — ya'ni foyda ishlab chiqaruvchi mexanik agent sifatida talqin qiladi. Biroq bu yondashuv Kantning burch etikasi va A. Smitning axloqiy tuyg'ular nazariyasiga zid tarzda inson faoliyatini faqat natija bilan o'lchaydi. Iqtisodiy ratsionalizmning zaif tomoni shundaki, u foydani axloqiy jihatdan neytral kategoriya sifatida ko'radi va shu orqali qarorlarning etik oqibatlarini chetda qoldiradi. Shu sababli, iqtisodiy samaradorlik axloqiy nazoratdan uzilganda, iqtisodiy tizim ijtimoiy beqarorlik, ma'naviy bo'shliq va ishonch inqiroziga olib keladi.

Aksiologik ratsionallik esa, aksincha, foydani etik me'yorlar bilan uyg'unlikda talqin qiladi. Bu yondashuv Habermasning "kommunikativ ratsionallik" konsepsiyasi va A. Senning "erkinlik orqali rivojlanish" g'oyasi bilan uyg'unlashadi. Aksiologik ratsionalizmida inson qarorlari faqat iqtisodiy hisob-kitoblarga emas, balki ma'naviy refleksiya, ijtimoiy mas'uliyat va

adolat tamoyillariga tayanadi. A. Etzioni “The Moral Dimension” asarida iqtisodiy harakatlarni “ma’naviy ratsional tanlov” sifatida talqin etib, foydaning legitimligi uning axloqiy kontekst bilan uyg’unligiga bog’liq ekanini ta’kidlaydi. Shu jihatdan, aksiologik ratsionallik foyda va axloqni antagonistik emas, balki integrativ hodisalar sifatida birlashtiradi: foyda burch, adolat va ijtimoiy mas’uliyat orqali ma’naviy mazmun kasb etadi. Shunday qilib, 2-jadval iqtisodiy tafakkurning yangi bosqichini — “insonparvar ratsionallik” modelini ifodalaydi, unda foyda insoniyat qadriyatlariga xizmat qiluvchi etik vosita sifatida qayta talqin qilinadi.

Iqtisodiy ratsionalizm va aksiologik ratsionallik o’rtasidagi munosabat inson manfaatini ustuvor qo’yuvchi yondashuvdan qadriyatlarga asoslangan fikrlash tizimiga o’tish jarayonini ifodalaydi. Birinchi jadvalda bu ikki qarashning konseptual farqlari ochib berilgan bo’lsa, keyingi jadvalda ularning amaliy uyg’unligi – axloq va foyda o’rtasidagi dialektikaning barqaror rivojlanish mezonlari bilan qanday mushtaraklikda namoyon bo’lishi falsafiy model asosida tahlil qilinadi. Shu tarzda, nazariy tafakkurdan amaliy qadriyat tizimiga o’tishning aksiologik mexanizmi yoritiladi.

3-jadval.

Axloq va foyda dialektikasining falsafiy modelida barqaror rivojlanish o’lchovlari

O’lchov	Falsafiy mohiyat	Iqtisodiy ifoda	Aksiologik natija
1. Ma’naviy o’lchov	Axloqiy qadriyatlar ustuvorligi	Etik boshqaruv, halollik va ishonch siyosati	Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi
2. Ijtimoiy o’lchov	Adolat va hamkorlik tamoyillari	Teng imkoniyatlar va ishonch iqtisodiyoti	Ijtimoiy kapitalni mustahkamlaydi
3. Ekologik o’lchov	Tabiatni axloqiy obyekt sifatida talqin etish	Yashil iqtisodiyot, resurslardan mas’uliyatli foydalanish	Inson va tabiat uyg’unligini ta’minlaydi
4. Kognitiv o’lchov	Bilim va tafakkurning axloqiy funksiyasi	Innovatsion iqtisodiy tafakkur, etika bilan uyg’un bilim siyosati	Iqtisodiy tafakkurda “axloqiy foyda” paradigmasini shakllantiradi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

3-jadvalda axloq va foyda dialektikasining falsafiy modelida barqaror rivojlanishning ma’naviy, ijtimoiy, ekologik va kognitiv o’lchovlari tizimli tarzda yoritilgan. Mazkur jadval foyda tushunchasini nafaqat iqtisodiy ko’rsatkich sifatida, balki insoniyatning umumiy qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog’liq aksiologik kategoriya sifatida talqin qiladi. Ma’naviy o’lchovda foyda insonning halollik, burch va adolat tamoyillariga asoslangan faoliyati orqali o’z mazmunini topadi. Bu Aristotelning “fazilatli o’rtalik” g’oyasi bilan uyg’un bo’lib, iqtisodiy faoliyatni fazilatli mehnat sifatida baholashni taqozo etadi. Ijtimoiy o’lchov esa A. Smit va J. Rawls nazariyalarida ifodalangan adolat konsepsiyasi bilan mos tushadi: foyda axloqiy jihatdan qabul qilinishi uchun u ijtimoiy hamkorlikni kuchaytirishi, eng zaif qatlamlarning manfaatlariga xizmat qilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy samaradorlikning haqiqiy mezoni individual boylik emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy ishonch, adolat va hamjihatlik darajasidir.

Ekologik va kognitiv o’lchovlar foyda konsepsiyasining zamonaviy transformatsiyasini ochib beradi. Ekologik o’lchovda foyda tabiat va inson o’rtasidagi axloqiy muvozanatni ifodalaydi — u A. Sen va U. Beck nazariyalarida qayd etilgan “mas’uliyatli rivojlanish” tamoyiliga asoslanadi. Beckning “Risk Society” konsepsiyasiga ko’ra, axloqsiz foyda tabiat va

jamiyat o'rtasidagi uyg'unlikni buzadi, bu esa ijtimoiy inqirozning gnoseologik manbaiga aylanadi. Kognitiv o'lchov esa inson tafakkurining foydani anglash darajasiga urg'u beradi: bilim va tafakkur iqtisodiy foyda yaratuvchi omil sifatida emas, balki uni axloqiy ma'noda chegaralovchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Habermas va Zuboff asarlarida ta'kidlanganidek, haqiqiy iqtisodiy rivojlanish inson tafakkurining ma'naviy refleksiya darajasi bilan belgilanadi. Shu bois, 3-jadvalda foyda va axloq dialektikasining barqaror rivojlanishdagi falsafiy modeli iqtisodiy o'sishni ma'naviylik, adolat, ekologik muvozanat va axborot mas'uliyati bilan uyg'unlashtiruvchi konseptual tizim sifatida qaraladi. Shu asosda iqtisodiy tafakkurda "axloqiy foyda" paradigmasi shakllanadi — bu paradigma foydani inson va jamiyat uchun ma'naviy qadriyatga aylantiruvchi falsafiy yondashuvdir.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqotda axloq va foyda o'rtasidagi dialektik munosabat iqtisodiy ratsionalizmga nisbatan aksiologik yondashuv asosida chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy ratsionalizm inson faoliyatining samaradorlik va foyda tamoyiliga asoslangan bo'lsa-da, bu model axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashmaganda insoniylik, adolat va ijtimoiy ishonchning barqarorligini zaiflashtiradi. Shu sababli, foyda va axloq o'rtasidagi dialektik birlikni tiklash — nafaqat falsafiy, balki amaliy iqtisodiy zaruratdir. Aksiologik yondashuv bu muammoni yechish uchun insoniy qadriyatlarni iqtisodiy tafakkur markaziga qayta kiritadi hamda iqtisodiy foydani ma'naviy mazmun bilan boyitilgan universal qadriyat sifatida qayta talqin etadi.

Birinchidan, tadqiqot natijalari asosida aniqlanishicha, iqtisodiy ratsionalizmning biryoqlama utilitar yo'nalishi foyda va axloq o'rtasidagi tabiiy uyg'unlikni buzgan. Bu holat jamiyatda individualizm, ma'naviy begonalashuv va ijtimoiy ishonch tanazzuliga sabab bo'lmoqda. Shu bois, iqtisodiy tizimlarda foydaning etik chegaralarini belgilovchi normativ mexanizmlarni shakllantirish zarur. Foyda faqat shaxsiy manfaat emas, balki jamiyat farovonligiga xizmat qiluvchi ma'naviy kategoriya sifatida qaralishi kerak.

Ikkinchidan, aksiologik ratsionalizm modeli iqtisodiy qarorlar qabul qilishda axloqiy mas'uliyatni birlamchi omil sifatida ko'rsatadi. Bunda iqtisodiy foyda inson qadriyatlari bilan uyg'unlashgan holda o'lchanadi. "Axloqiy foyda" konsepsiyasi – foydani adolat, halollik va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillari asosida shakllantirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv barqaror iqtisodiy tizim yaratishning falsafiy poydevorini mustahkamlaydi.

Uchinchidan, foyda va axloq o'rtasidagi dialektik munosabat gnoseologik jihatdan inson tafakkurining uch darajasi — bilish, anglash va ma'naviy idrok — orqali shakllanadi. Iqtisodiy qarorlar faqat ratsional tahlil bilan emas, balki ma'naviy refleksiya bilan ham yo'naltirilishi zarur. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy ratsionalizmni aksiologik nazariya bilan birlashtirish inson tafakkurining kognitiv va axloqiy qirralarini uyg'unlashtiruvchi metodologik asos yaratadi.

To'rtinchidan, tadqiqotda ishlab chiqilgan konseptual model foyda va axloq dialektikasining amaliy iqtisodiy ifodasini ham ko'rsatadi. Aksiologik yondashuv orqali foyda iqtisodiy samaradorlikni emas, balki ijtimoiy ishonch, adolat, hamkorlik va ekologik mas'uliyatni o'lchaydigan indikator sifatida talqin etiladi. Buning natijasida iqtisodiy barqarorlikning yangi — ma'naviy-ijtimoiy — o'lchovi shakllanadi.

Xulosa o'rnida, foyda va axloq o'rtasidagi dialektika insoniyatning iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyoti uchun asosiy falsafiy masala bo'lib qolmoqda. Foyda axloqdan uzilganda iqtisodiy tizim o'z barqarorligini yo'qotadi, biroq axloqiy ong bilan uyg'unlashganda u jamiyat

taraqqiyotining ijobiy kuchiga aylanadi. Shuning uchun iqtisodiy ratsionalizmni aksiologik asosda qayta talqin qilish – insoniyatning yangi ma'naviy-iqtisodiy uyg'onish bosqichiga o'tishining poydevoridir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Smith, A. (1759). The Theory of Moral Sentiments. London: A. Millar.
2. Aristotle. (1999). Nicomachean Ethics. Hackett Publishing Company, Indianapolis.
3. Kant, I. (1785). Groundwork of the Metaphysics of Morals. Cambridge University Press, 2011 Edition.
4. Mill, J. S. (1863). Utilitarianism. Parker, Son, and Bourn, London.
5. Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Beacon Press, Boston.
6. Smith, A. (1759). The Theory of Moral Sentiments. London: A. Millar. ISBN 978-0-486-46546-1.
7. Aristotle. (1999). Nicomachean Ethics. Hackett Publishing Company, Indianapolis. ISBN 978-0-87220-464-5.
8. Kant, I. (1785). Groundwork of the Metaphysics of Morals. Cambridge University Press, 2011 Edition. ISBN 978-0-521-62470-8.
9. Mill, J. S. (1863). Utilitarianism. Parker, Son, and Bourn, London. ISBN 978-0-486-29703-1.
10. Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Beacon Press, Boston. ISBN 978-0-8070-1400-1.
11. Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. PublicAffairs, London. ISBN 978-1-61039-569-4.
12. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press, Oxford. ISBN 978-0-19-289330-7.
13. Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Harvard University Press, Cambridge. ISBN 978-0-674-00078-0.
14. Harvey, D. (2005). A Brief History of Neoliberalism. Oxford University Press, New York. ISBN 978-0-19-928327-9.
15. Etzioni, A. (1988). The Moral Dimension: Toward a New Economics. Free Press, New York. ISBN 978-0-02-909900-5.
16. Beck, U. (1992). Risk Society: Towards a New Modernity. Sage Publications, London. ISBN 978-0-8039-8346-5.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 11 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).